

STANISLAVA HARKOTOVÁ

HR AN ICA

Príbehy zo slovensko-ukrajinského pohraničia

›aktuality.sk

STANISLAVA HARKOTOVÁ: HRANICA
Príbehy zo slovensko-ukrajinského pohraničia

Prvé vydanie, Ringier Slovakia Media, s. r. o.
Publikácia bola podporená v rámci projektu Bezpečná a inkluzívna hranica medzi Slovenskom a Ukrajinou – SIBSU, ktorý získal grant z Islandu, Lichtenštajnska a Nórska prostredníctvom Grantov EHP. Projekt bol spolufinancovaný z prostriedkov štátneho rozpočtu Slovenskej republiky.

Spoločným úsilím k zelenej, ku konkurencieschopnej a k inkluzívnej Európe.

COPYRIGHT © **Stanislava Harkotová, 2023**

PHOTOS © **Zuzana Gogová**

COVER DESIGN AND LAYOUT © **Lenka Boháčová**

SLOVAK EDITION © **Ringier Slovakia Media, s. r. o.**

ISBN **978-80-974488-1-3**

STANISLAVA HARKOTOVÁ

HRANICA

Príbehy zo slovensko-ukrajinského pohraničia
s fotografiami Zuzany Gogovej

OBSAH

Prológ	9
Pohyblivá hranica	14
Medzi vlkami a medvedmi	30
Zázraky z Kňahyne	52
Drevené cerkvi	64
Ludia, ktorých niet	82
Rozdelená dedina	94
Suchozemský prístav	102
Tma pod lampou	118
Po našomu	134
Divadlo uprostred vojny	150
Budúcnosť hranice	166
Sprievodca Užhorodom	178
Epilóg	189
Poznámky	192
Podakovanie	197
Životopis autorky	198
Životopis fotografky	199

PROLÓG

Pri potulkách slovensko-ukrajinským pohraničím sa mi neraz zezdalo, akoby hranicu medzi Slovenskom a Ukrajinou stvorili hory a rieky. Na severe vyvierajú spod hrebeňa Veľkého Bukovca a Čierťaže potoky, ktoré si hľadajú cesty naprieč dolinami až k rieke Uh, po ukrajinsky Už. Takmer stotridsať kilometrov dlhý tok vyviera v horách nad dedinou Užok na južných svahoch verchovinského Vododilného chrebtá a kľukatí sa terénom ako užovka. Koniec koncov, v ukrajiničine skutočne znamená užovka. Za mestom Užhorod sa pri dedine Pinkovce skrúti a prekročí hranicu. Čiara zakreslená na mape pre rieku nič neznamená. Uh sa na jej západnej strane vlieva do Laborca a ten do rieky Latorica alebo Latorycja, ktorá pramení v ukrajinských Karpatoch nad dedinou Latorka.

Na juhu v ústraní lužných lesov sa vpíja do pohraničia rieka Tisa. Jej prameň má svoj domov na úbočí masívu Hoverla. Do Tisy sa zasa vlieva Bodrog, sútok riek Ondava a Latorica. Všetky rieky a riečky, potoky, bystriny i jarky si nad srbským Belehradom nakoniec nájdu cestu do Dunaja. Voda, vyvierajúca pod východokarpatskými vrchmi a bukovými lesmi, sa stretne v delte na inej hranici – medzi Rumunskom a Ukrajinou, aby naplnila Čierne more.

Hraničnú líniu vytyčujú na mape dva body. V horách na severe na slovensko-ukrajinsko-poľskom trojmedzí je to vrch Kremenec. Na juhu tvorí trojmedzie medzi slovenskou obcou Malé Trakany, ukrajinským Solomonomom a maďarskými Záhonmi už spomínaná Tisa. Medzi nimi je územie dlhé presne deväťdesiatšedem celých osem desatín kilometra, ktoré má svoju históriu, tradície a národnostnú pestrosť.

Jeho zamotané i prosté príbehy písali ľudia z najvýchodnejšej slovenskej obce Nová Sedlica, po rusínsky Novoselicja, aj ľudia z najzápadnejšej ukrajinskej obce Solomonovo, kedysi Šalamúnovo. Ľudia z Užhorodu, najväčšieho mesta na hranici s vychýrenými kaviarňami, cukrárňami a intelektuálnym vyžitím, aj obyvatelia zapadnutých osád a usadlostí, ktoré dnes mnohým nič nehovoria. Málokto v Bratislave alebo Kyjeve vie, že Kňahyňa, ukrytá medzi horami, dala meno vzácnemu meteoritu, ktorý už vyše stopäťdesiat rokov fascinuje návštevníkov Národného prírodovedného múzea vo Viedni. Nemecký názov obce vám udríe do očí pri pohľade

na takmer tristokilogramové kozmické teleso, ktoré veky putovalo vesmírom, aby 9. júna v roku 1866 preniklo cez atmosféru a zaburácalo v lese neďaleko Kňahyne.

Akoby ten kusisko chondritu zatriasol aj dejinami, ktoré sa dali do prudkého pohybu. Stačilo niekoľko desaťročí, aby tunajších gazdov, lesných robotníkov či sklárov vytrhlo zo zabehaných koľají. Prvá svetová vojna, rozpad monarchie, vznik nového štátu, ďalšia vojna a nakoniec hranica. Nie symbolická, ktorú do mapy zakreslili po rozpade Rakúsko-Uhorska československé úrady. Ale prísna, nepriepustná - sovietska. Kým ešte včera hnali kone zapriahnuté do vozov cez kopec za lekárom do Veľkého Berezného alebo po nížine na trh do Užhorodu, už obdeň sa im do cesty postavili vojaci s príkazom otočiť vozy aj ľudí. Lesy obohnali ostatným drôtom, popri poliach i cestách vyrástli strážne veže.

Jedna taká stojí dodnes za obcou Ulič. Fotia sa pri nej turisti, ktorých si v týchto končinách zľahka premeriavajú hliadkujúci hraniční policajti. Keby nebolo štátnej hranice, človek by mohol lesom zbehnúť rovno do obce Zabrid' na ukrajinskej strane. Z kopca, na ktorom stojí veža, vidno nielen dedinu, ale aj samotnú hranicu vinúcu sa hustými lesmi. Poznať ju podľa úzkeho pásu vyrúbaných stromov, povestnej čiary. Vľavo Slovensko, vpravo Ukrajina.

Práve v týchto končinách začal v roku 2021 naberať reálne kontúry nápad na reportážnu knihu o regióne, ktorý presekla hranica. Stojac na vršku nad Arpádovou líniou, systémom bunkrov z druhej svetovej vojny, som si naplno uvedomila vážnosť, šírku a mnohvrstevnosť témy spojenej s dilemou - čím vlastne začať. Napísať o samotnej Arpádovej línii? Jej pozostatky predsa môžeme nájsť u nás aj na ukrajinskej strane pri obci Žornava. O unikátnych dedinských betlehemcoch, neodmysliteľne spätých s Vianocami, ktoré sa na jednej i druhej strane pohraničia slávia 6. a 7. januára? O vojenských cintorínoch z prvej svetovej vojny, kde ležia muži pochádzajúci z oboch strán hranice a ktorí bojovali v jednej, rakúsko-uhorskej armáde? O rozdelenej maďarskej obci, ktorú sovietsky diktátor Josif Vissarionovič Stalin rozkrojil po vojne ako bochník chleba? O sovietskych tankoch, ktoré v Čiernej nad Tisou vpálili rovno na koľajnice? O Rusínoch, ktorých história i prítomnosť sú aj mojou súčasťou? Alebo o ľuďoch žijúcich na ukrajinskej strane hranice, ktorí si dodnes pamä-

tajú zemplínske nárečie - rodnú reč ich prastarých rodičov? Koľko strán by mala taká kniha?

Istý slovenský premiér, nebudem ho menovať, raz vyhlásil, že na východe nič nie je. Ja som pritom narazila na problém, kde začať. Aj najkrajnejší východoslovenský kút - podobne ako iné kúty, či už na Orave, Kysuciach alebo Gemerí - ponúkal nevyčerpatelné množstvo príbehov. A osobitosť, ktorá je svetovým unikátom. Veď kde inde sa na takom relatívne malom geografickom priestore stretáva päť štátov?

Každá kniha má svoje limity, daný počet strán. Pri každej treba voliť, vyhadzovať. Inak to nebolo ani v prípade *Hranice*. Reportážne príbehy dopĺňajú snímky fotografky Zuzany Gogovej. Rodáčka z Čierneho nad Toplou zaznamenáva život v pohraničí už niekoľko rokov. Cez objektív fotoaparátu dokumentuje svet našich predkov, z ktorého sa postupne vytráca pôvodná autenticita. Aj preto som oslovila práve ju, aby sa pridala k môjmu putovaniu po hranici. Spoločne sme v roku 2021 precestovali pás krajiny, ktorá klesá z vrcholu Riaba skala nad obcou Nová Sedlica k lužným lesom pri Čiernej nad Tisou, i pás zeme vinúci sa z mesta Užhorod k vrchom pri obciach Kňahyňa a Kostryňa. Pátrali sme po osudoch ľudí, ktoré najlepšie vystihujú tvár tohto regiónu.

Vo februári 2022 však začala slovensko-ukrajinská hranica písať novú kapitolu. Po prvý raz v slovenských i ukrajinských moderných dejinách sa stala symbolom bezpečia. V Užhorode, Malých Slemenciach a Malom Bereznom, troch hraničných priechodoch na ukrajinskej strane, čakali na naše prijatie tisícky žien, detí a starých ľudí. A hraničné priechody na druhej strane - Vyšné Nemecké, Veľké Slemence a Ubľa - umožnili, aby sme ich prijali.

Reportážna kniha *Hranica* však nie je o rusko-ukrajinskej vojne (Stanislava Harkotová napísala v roku 2022 knihu vojnových reportáží *Ešte sme nezomreli*, pozn. vydavateľa). Napriek tomu, že jeden z textov mapuje osudy ľudí z rôznych končín Ukrajiny, ktorí našli útočisko v Užhorode. Je o ľuďoch žijúcich svoje všedné a pritom neopakovateľné príbehy na západnej i východnej strane hranice. Je obrazom regiónu, ktorý väčšina Slovákov a Ukrajincov vníma len ako deliacu červenú líniu na mape. Túto knihu preto venujem všetkým: ľuďom na oboch strán hranice aj tým, ktorí chcú nazrieť do života dedín a miest v slovensko-ukrajinskom pohraničí.

TRŽIŠTA UJCE
РНАЯ УЛ.
КАНЕГУ КОТ

ŠKOLA MĚŠTĀ
S ČESKOSLOVENSKÝM
JAZYKEM YUCCVA

NSKÁ

ÝM
CÍM

ŠKOLSKÁ
ZEMSKÁ
UNIVERSITA

POHYBLIVÁ HRANICA

Na konci devätnásteho storočia si žili sever Zemplínskej župy a západ Užskej župy pomalým provinčným tempom. Viedeň im nevenovala žiadnu osobitnú pozornosť. Uhorskú šľachtu zaujímali najmä vtedy, keď sa jej zažiadalo vyhodiť si z kopytka na poľovačke. Národnostne, kultúrne a jazykovo pestrý región mal však v nasledujúcom dvadsiatom storočí čeliť mnohým výzvam a zohrať nezanedbateľnú úlohu v príbehu strednej Európy.

V čase Rakúsko-Uhorska odsúvala geografická poloha dnešné slovensko-ukrajinské pohraničie na perifériu monarchie. Miestni obyvatelia podobne ako ľudia z iných častí „zabudnutej zeme“ zápasili s alkoholizmom, negramotnosťou, úžerou či epidémiami. Chudoba vyhánala z domovov desaťtisíce ľudí, čo zrodilo celú generáciu Američanov alebo po ukrajinsky *Amerikantašov*. Mladí muži a neskôr aj ich ženy s deťmi opúšťali odlahlé horské osady a hladové doliny, aby skúsili šťastie v ďalekom svete za morom. Prudko sa rozvíjajúci americký priemysel potreboval už od konca devätnásteho storočia početnú pracovnú silu. Vízia lepšieho života, prezentovaná početnými pracovnými agentúrami a sprostredkovateľmi, zlákala každoročne aj desiatky tisíc obyvateľov dnešného východného Slovenska. Rodnú hruď opúšťali nielen Slováci, ale aj Rusíni, Židia, Maďari či ďalšie skupiny obyvateľstva.

Podľa historika Prešovskej univerzity Petra Švorca sa uhorské vlády stavali k vysťahovalectvu pomerne ústretovo. Dôvod bol prozaický: za oceán spravidla odchádzali príslušníci chudobných vrstiev, ktorí si v Amerike dokázali zarobiť na živobytie, čím sa zmierňovala sociálna nespokojnosť v krajine. Zároveň Uhorsko opúšťalo slovanské obyvateľstvo, čo vtedajšej vláde uľahčovalo naplnenie dlhodobého strategického cieľa – pretvoriť Uhorsko na jednonárodný maďarský štát.¹ Pre pohraničie však znamenalo vysťahovalectvo v istom zmysle pohromu. Do cudziny odchádzala budúcnosť regiónu – najperspektívnejšia časť obyvateľstva. Zostávala zväčša staršia generácia, ktorej ubúdali fyzické sily.

Amerikáni sa za veľkou mláskou rýchlo zorientovali. Naučili sa jazyk, no zároveň vytvárali komunity s vlastnými školami. Zakladali nábožen- ské i svetské spolky. Formovali národné povedomie, ktoré v prípade ru- sínskej komunity zohralo dôležitú rolu i pri kreovaní budúcej republiky. Viacerí emigranti sa po rokoch vracali do rodného kraja, kde vykupovali pôdu - jedinou istotu roľníka. Začali sociálne rásť a angažovať sa, zdôrazňu- júc svoje národnostné práva. Navrátilci sa tak čoskoro dostali do hľadáči- ka maďarských úradov, ktoré ich podľa Švorca obviňovali z panslavizmu ohrozujúceho integritu Uhorska. Výsledkom bolo, že nie všetci Ameriká- ni ustáli tlak a vrátili sa späť do emigrácie. Švorc upozorňuje, že Budapešť veľmi pozorne sledovala, čomu všetkému sa Slováci či Rusíni venovali už v emigrácii. Na základe zvodiek z konzulátov, ktoré malo Rakúsko-Uhor- sko v Spojených štátoch, do regiónov vysielala rímskokatolíckych aj gréc- kokatolíckych kňazov a tam ich finančne podporovala. Úlohou kňazov bolo udržiavať uhorské vlastenectvo.

Prvá svetová vojna však obrátila život naruby aj v okrajových častiach monarchie. Ostré boje zasiahli i severovýchod Rakúsko-Uhorska, kam si cez karpatské priesmyky prerazili cestu ruské cárske vojská. Po zime 1915 ich však rakúsko-uhorské jednotky s pomocou nemeckých spojencov vy- tlačili. Rusi boli do mája 1915 nútení ustúpiť, inak hrozilo, že sa pri poľ- ských Gorliciach ocitnú v obklúčení.

Približne v tom čase začal Tomáš Garrigue Masaryk, budúci prezi- dent prvej Československej republiky, zakresľovať do máp možné hra- nice budúceho štátu. Podľa historika Švorca vychádzal v roku 1915 zo situácie panujúcej na bojiskách. Zamýšľaná hraničná čiara odstrihla územia za riekou Poprad o kus Spišskej, sever Šarišskej a sever Zem- plínskej župy. Daným regiónom podľa Masarykovho predpokladu hro- zilo, že skončia v rukách Rusov. Podľa Švorca však uvažoval aj inak. Ak by Rakúsko-Uhorsko a Nemecko prehrali vojnu, obyvateľstvo žijúce na východe - Rusíni - by sa malo pripojiť k východným Slovanom, teda Ru- som. „Šarišania, Spišiaci a Zemplínčania si však nevedeli predstaviť, že by práve oni nemali byť súčasťou Československa. Rusíni, a to ani tí, kto- rí žili v Spojených štátoch amerických, o tomto zámere vôbec netušili. V ďalších mapách, ktoré sa zachovali, malo Československo už inú podo- bu. Jeho hranica kopirovala hrebene Karpát. Karpatský oblúk predstavo- val prirodzenú prírodnú ochranu pri prípadnej obrane štátu zo severu. Masaryk nakoniec vychádzal aj z mapy etnológa Lubora Niederleho, kto-

rá sa zrodila na prelome devätnásteho a dvadsiateho storočia,“ doplnil profesor Švorc.

Proces hľadania identity na troskách monarchie nebol jednoduchý. Na východe Slovenska to dokresľoval z dnešného pohľadu kuriózný príbeh zo začiatku dvadsiateho storočia. Prešovský archivár Viktor Dvorčák, rodák zo Svidníka, propagoval myšlienku, že Slováci žijúci na Spiši, Šariši a Zemplíne sú *Slovjaci*. Teda iný národ ako ich susedia Západoslávci a Stredoslávci. Dvorčákovu iniciatívu podľa historika Švorca podporovala aj Budapešť. Keď sa v roku 1918 rozpadala monarchia, dvorčákovci sa odvolávali na vyhlásenia amerického prezidenta Woodrowa Wilsona o práve národov na sebaurčenie. Žiadali vlastné územie. V Košiciach v decembri 1918 dokonca vyhlásili Slovenskú ľudovú republiku a rokovali s Budapešťou, aby sa samozvaná republika dostala pod jej ochranné krídla. Argumentovali odlišnosťou - primárne vlastným jazykom, kultúrnou šaríštinou, v ktorej sa podľa Švorca písali učebnice i poézia. Dnes je zrejmé, že Dvorčákovce plány nevyšli.

Otázkou umiestnenia na povojnovej mape sa v polovici roka 1918 začali popri Čechoch a Slovákoch zaoberať aj Rusíni. Po iniciatíve rusínskej emigrácie v Spojených štátoch amerických, vedenej rodákom z Holubyne Grigoriom Žatkovičom, odhlasovali pripojenie k Čechom a Slovákom. Žatkovič nebol len tak hocikto. Absolvent prestížnej Ivy League University v Pensylvánii a úspešný právnik v General Motors sa vďaka svojim konexiám dostal až do Bieleho domu. Americkému prezidentovi Wilsonovi predložil možné scenáre vývoja na severovýchode rozpadajúceho sa Rakúsko-Uhorska. Vráťane nezávislého štátu.

Wilson však rusínskym emigrantom poradil, aby si našli svoje miesto v inom slovanskom štáte. Americký Historik Paul Robert Magocsi v knihe o podkarpatských Rusínoch *Chrbtom k horám* vysvetľuje, že predstavu nezávislého štátu Rusínov zrejme považoval za nereálnu. Wilson Žatkovičovi navrhol, aby sa spojil s ďalšími slovanskými politickými aktivistami. Ten konal rýchlo a jasne si vybral budúcu orientáciu - stretol sa totiž s Masarykom.

V decembri 1918 Americká národná rada Uhro-Rusínov, ktorá vznikla po zjazde rusínskych spolkov, uskutočnila plebiscit medzi rusínskymi krajanmi. Hlasovali o budúcom postavení Rusínov. Výsledok bol nasledovný: 68 percent rusínskych emigrantov v USA zahlasovalo za zjednotenie Podkarpatskej Rusi s Československom, 28 percent bolo za mož-

nosť pripojenia k Ukrajine. Dve percentá presadzovali spojenie s Rusmi alebo s Maďarmi.²

Predstavitelia Rusínov mali ambiciózne plány - nárokovali si územie severovýchodného Slovenska po rieke Poprad, tú časť krajiny, kde bolo rusínske osídlenie. Začali hovoriť o územnom celku, ktorý mal zjednocovať rusínske obyvateľstvo severovýchodného Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Keď bola na stole predstava základných kontúr Podkarpatskej Rusi, nasledovala séria ďalších otázok. Kde nakresliť administratívnu hranicu - pri Prešove? Má byť jej súčasťou aj Užská župa, do ktorej patrili Sobrance aj Veľké Kapušany?

Slováci sledovali rusínske snahy s nedôverou. Dokonca sa v novembri 1919 v Zalužiciach pri Michalovciach stretli richtári z obcí Sobraneckého, Užhorodského a Kapušianskeho okresu, aby spísali petíciu adresovanú ministerstvu s plnou mocou pre správu Slovenska. Odmietali pričlenenie do Podkarpatskej Rusi.³ Iná nuansa sa dala nájsť na východe budúcej Podkarpatskej Rusi. V januári 1919 sa v meste Chust uskutočnil zjazd zástupcov miest a dedín, na ktorom sa zúčastnilo asi tisíc ľudí z rôznych kútov Zakarpatska. Tí, naopak, deklarovali želanie pripojiť sa k Ukrajinskej ľudovej republike.⁴ O mesiac neskôr však boľševici dobyli Kyjev.

V roku 1920 začalo Československo reorganizovať krajiniskú hranicu s Podkarpatskou Rusou. Podľa historika Petra Švorca Rusíni centrálnu úradu upodozrievali z toho, že sa župným zákonom usilujú rozdeliť územie, na ktorom žije rusínske obyvateľstvo, na menšie celky. Aj preto si cestu hľadali rovno k českým politikom. Lenže to robili aj Slováci.

Najspravodlivejším spôsobom, ako medzi oboma stranami dosiahnuť dohodu, sa javilo sčítanie obyvateľstva. Prvé sa uskutočnilo v roku 1921, druhé o deväť rokov neskôr. Obe naznačovali, že na území dnešného východného Slovenska žilo viac ľudí, ktorí sa hlásili k Slovákom než k Rusínom. Sčítanie z roku 1921 napríklad ukázalo, že na východe sa k Slovákom hlásilo takmer pol milióna ľudí a k Rusínom zhruba osemdesiatpäťtisíc obyvateľov. Na porovnanie, na druhej strane pomyselných hraníc žilo vyše pol milióna ľudí, z ktorých viac ako tristosedemdesiattisíc patrilo k Rusínom. Nasledovali Maďari, Židia, Nemci - Švábi či štyri tisícky Slovákov.

Výsledky však podľa Švorca neuspokojili ani jednu zo strán a vzájomne sa vinili z falšovania. Rusíni boli presvedčení, že časť rusínskeho obyvateľstva ani nevedela, aká je ich národná identita, a tak sa pod vply-

